

فصلنامه علمی پژوهشی کاوش نامه
سال دوازدهم (۱۳۹۰)، شماره ۲۳

رویکردهای جامعه‌شناختی در شعر پایداری دفاع مقدس*

دکتر حسین نوین^۱
استادیار دانشگاه محقق اردبیلی

چکیده

جامعه‌شناسی ادبی به علت کارکردهای بیرونی آن از اهمیت اجتماعی والایی برخوردار است. مطالعه آثار ادبی با همین نوع نگرش، جلوه‌ها و نمودهای مختلف اجتماعی را، از زوایای تصاویر ادبی نمایان می‌سازد. هشت سال دفاع مقدس تأثیر شگرفی در عرصه‌های هنری و ادبی، از جمله شعر دفاع مقدس بر جای گذاشت و شعر دفاع مقدس نیز که دارای خمیر مایه پایداری، مبارزه با دشمن و دفاع از ارزش‌ها و باورهای دینی و ملی و تلاش برای حفظ استقلال و آزادی کشور است، در کنار صورتگری‌های ادبی آن، بسیاری از حوادث و نشانه‌های بیرونی دوران جنگ را در خود منعکس ساخت. به طوری که مطالعه آن ما را با بخش عظیمی از تاریخ پرحادث و خونبار معاصر کشورمان آشنا می‌سازد.

در این نوع از ادبیات، موضوعاتی چون میهن‌دوستی، دفاع از نظام اسلامی، مبارزه با دشمنان داخلی و خارجی، ترسیم حوادث و صحنه‌های گوناگون جنگ، حوادث داخلی کشور، تفرقه دشمنان، سودجویی فرصت‌طلبان، کم‌رنگ شدن ارزش‌های دفاع مقدس و دنیازدگی عده‌ای از مردم و سرانجام همدلی با ملل مظلوم جهان از جمله موضوعاتی هستند که از رویکردهای اجتماعی شعر دفاع مقدس به شمار می‌آیند.

کلیدواژه‌ها: ادبیات پایداری، دفاع مقدس، شعر انقلاب اسلامی، رویکردهای جامعه‌شناختی.

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۷/۷

* تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱۰/۱۴

۱- نشانی پست الکترونیکی نویسنده: dhn-novin@yahoo.com

مقدمه

توسعه روزافزون عرصه‌های مطالعاتی و تحقیقاتی در باب شناخت جریان تاریخی «دفاع مقدس» و بازتاب‌های فرهنگی و اجتماعی آن، از مهم‌ترین گامها، در جهت حفظ ارزش‌های دینی و ملی و انتقال آن به نسل‌های بعد به شمار می‌آید و متعاقباً شناخت این تحولات سیاسی و فرهنگی، ما را در تحکیم مبانی وحدت ملی و شناخت راهکارها و زمینه‌های مناسب لازم، در طی مسیر ترقی و بالندگی کشور یاری می‌نماید.

امروزه با توسعه علوم و دانش‌های جدید بشری، افق‌ها و نگرش‌های تازه و روشنگرانه‌ای در اهمیت و کارکرد بیرونی ادبیات نمایان شده است؛ در این میان «جامعه‌شناسی ادبیات» به علت کارکردهای بیرونی آن، از اهمیت والایی برخوردار است. براساس این نظریه «ادبیات علاوه بر رویکردهای هنری و زیباشناختی، در موارد قابل توجهی نیز بیان حال جامعه است». (رنیه و لیک و آستن وارن، ۱۳۷۲، ص ۱۰۰) زیرا هنرمند و یا شاعر همیشه تحت تأثیر عوامل و محرک‌های اجتماعی مختلف به خلق آثار هنری و بیان احساسات و اندیشه‌های درونی خود می‌پردازد؛ بنابراین «ادبیات و جامعه نهادهایی هستند که در یک رابطه متقابل و متفاهم در یکدیگر اثر می‌گذارند و از اینرو نباید فعالیت‌های ادبی را از فعالیت‌های اجتماعی جدا کرد». (زرین کوب، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۲)

از دیدگاه برخی از نظریه‌پردازان ادبی، کارکردهای ادبی و صورت مادی (فرم) سخن ادبی نیز دارای ماهیت و رویکرد اجتماعی است. لوکاج (Georg Lukacs) نیز که از صاحبان بزرگ این نظریه است، معتقد است که «ساختار ذهنی، واقعیت‌های تجربی هستند که در جریان فرآیند تاریخی به دست گروه‌های اجتماعی، بویژه طبقات اجتماعی پرورده شده‌اند». (آدرنو و دیگران، ۱۳۷۷، ص ۸۵). بر این اساس، ادبیات علاوه بر فرآیند ادبی و زیباشناختی، ارتباط عمیق و پیوندی ناگسستنی و بدون شائبه با زندگی، احوال و سیمای جامعه پیدا می‌کند و به قول جلال آل احمد «ادبیات دروغ

نمی‌گوید» (آل احمد، ۱۳۵۸، ص ۶۱) و یا «اصیل‌ترین اسناد هویتی و تاریخی هر ملتی، ادبیات است و مابقی جعل است». (همان، ص ۴۹).

بنابراین رویکرد جامعه‌شناختی ادبی، دنیایی را که نویسنده اثر عرضه کرده، قدرت او را در ارائه تصویر قانع‌کننده‌ای از احساسات خاص و ارزش‌ها حاکم بر جامعه و مهارت نویسنده را در تشریح جناح‌بندی‌ها و طبقات درونی جامعه به‌بوتۀ بررسی و تحلیل می‌سپارد. (ذوالفقاری، ۱۳۸۱، ص ۲۱). و جلوه‌ها و زوایای گوناگون جامعه را، که اغلب از نظر مورخان و شاهدان حوادث تاریخی به دور مانده، صادقانه و بی‌غرض به عرصه نمایش می‌گذارد.

تاریخ هشت سال دفاع مقدس نیز از گونه‌های تاریخی بی‌نظیر و حماسه‌سازی ملت مسلمان ایران در دوران معاصر است. به قول جامعه‌شناسان معاصر، اصولاً در جنگ‌ها نقش گروه‌های اجتماعی بیشتر مورد مطالعه قرار می‌گیرد. گاستون بوتول در این باره می‌گوید: «جنگ بی‌تردید، شگفت‌انگیزترین پدیده اجتماعی است. اگر جامعه‌شناسی، آنگونه که دورکهمیم گفته، بیان تاریخ به صورتی دیگر باشد، می‌توان گفت که جنگ آفریننده تاریخ است» (بوتول، ۱۳۷۴، ص ۱).

هشت سال دفاع مقدس نیز، با دو رویۀ خرابی و سازندگی و شکوفایی‌اش، به قول حضرت امام خمینی (ره)، بزرگترین حادثۀ تاریخی معاصر ما بود. این تاریخ پرحوادث، تأثیر شگرفی در عرصه‌های هنری و شعری کشور ما بر جای گذاشت. تأثیری سرشار از خلوص، ایمان، صمیمیت، دلنشین، مقاومت و ایثار، که هم رنگ و بوی شهادت‌طلبی اسلامی را در خود دارد و هم دارای ارزش تاریخی و اجتماعی است که می‌تواند به عنوان بخشی از هویت ایرانی معاصر ما مورد توجّح و بررسی قرار گیرد. بنابراین «مطالعه، تحلیل، تبیین، بررسی، نقد، شناخت و باز یافت این حادثۀ عظیم، در همه ابعاد بایسته و ضروری است» (سنگری، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۹).

آنچه در خلال این بررسی‌ها، و سروده‌ها و نوشته‌ها به کار رفته، نوعی هم‌دلی میهنی یا قومی را در برابر تجاوزات دشمن در پی دارد که به عنوان بخشی از «ادبیات پایداری

یا مقاومت قابل تقسیم‌بندی و مطالعه هستند» (کاکایی، ۱۳۸۰، ص ۹). شعر دفاع مقدّس، درون‌مایه تاریخی هشت سال دفاع همه‌جانبه ملت ایران در مقابل استکبار جهانی و بازتاب تبعات گسترده آن است که در طیف جغرافیایی وسیع و در قلمرو الهی و دینی در نوشته‌ها و سروده‌های شاعران انعکاس دارد (سنگری، ۱۳۷۰، ج ۳، ص ۱۵) و مطالعه آن از منظر جامعه‌شناسی ادبی، از ضروریاتی است که ما را با ابعاد اجتماعی، فرهنگی و تاریخی دفاع مقدّس آشنا می‌سازد.

در بررسی ادبیات پایداری و شعر دفاع مقدّس باید اذعان کرد که با نگرش جامعه‌شناختی کمتر به بررسی و تحلیل آن پرداخته شده است. بررسی مقدماتی آن، که اغلب از نظر ادبی بوده، از زمان جنگ شروع شد، ولی تقریباً از اواخر جنگ نقدها و تحلیل‌های محتوایی آن به صورت کتاب‌های مدون عرضه شد. (اکبری، ۱۳۷۱، ج ۱). محمدرضا سنگری نیز در سه جلد، به تحلیل و بررسی ساختاری و محتوایی شعر دفاع مقدّس پرداخته (سنگری، ۱۳۸۰). در کتاب «دستی بر آتش»، به قلم غلامرضا کافی (۱۳۸۱) و «حماسه‌های همیشه» اثر پرویز بیگی حبیب‌آبادی (۱۳۸۲) که در سه جلد تألیف یافته، تقریباً به معرفی شعرا و تحلیل محتوایی شعر آنان اختصاص یافته و از رویکردهای جامعه‌شناختی آن سخنی به میان نیامده است.

در این پژوهش، تلاش می‌شود که براساس نظریه جامعه‌شناختی ادبی، شعر پایداری (دفاع مقدّس) را بررسی نموده و جلوه‌های اجتماعی - سیاسی و فرهنگی این دوره از تاریخ معاصر کشورشان را ترسیم و معرفی نماییم. زیرا ما معتقدیم که شاعران دفاع مقدّس، با تأثیرپذیری از حوادث و رویدادهای آن دوره، به بیان آن حوادث پرداخته و توجه زیادی به مسائل صوری شعر و نگارگری آن نداشته‌اند، از اینرو مطالعه آن، چگونه زیستن، چگونه بودن و نوع اندیشه و تعاملات انسانی و اجتماعی ملت ما را در کوران حوادث جنگ تحمیلی نشان می‌دهد.

تعریف ادبیات پایداری

ادبیات پایداری، نوعی از ادبیات به شمار می‌آید که از تعهد و التزام فکری و اعتقادی و مقاومت و پایداری مردم در برابر تهاجمات دشمنان و معاندان کشور، سخن می‌گوید. معاندانی که علیه نظام، سرزمین یا ملیت، فرهنگ و باورهای اعتقادی مردم به پا خاسته‌اند. نوع پایداری نیز در هر دوره‌ای متناسب با شرایط خاص سیاسی - اجتماعی کشور متفاوت است.

ادبیات دفاع مقدس نیز که مسائل هشت سال دفاع مقدس و پیامدهای آن را با تکیه بر ویژگی‌های دفاعی و مبتنی بر قلمرو الهی و دین دنبال می‌کند (سنگری، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۱۵)، نوعی ادبیات پایداری جدید دوران معاصر ماست که بر پایه مشارکت همگانی مردم و رزمندگان دفاع مقدس در مقطعی از تاریخ سیاسی کشور ما صورت پذیرفته است.

از آنچه گفته شد، می‌توان دریافت که: ادبیات پایداری در ژرف ساخت خود، با جامعه و اندیشه‌های فرهنگی و اجتماعی آن ارتباط دارد و به نوعی تابعی از بسترها و شرایط بیرونی اجتماعی به شمار می‌آید. بنابراین ادبیات پایداری نه تنها نماد جلوه‌های مختلف بیرونی جامعه است، بلکه تلاش می‌کند تا جامعه را نیز به حرکت و تلاش و پایداری در مقابل کاستی‌ها و یا معایب نموده‌ها دعوت و حتی تهییج نماید و می‌کوشد تا آن را نیز دگرگون سازد. «از این روست که نباید فعالیت ادبی را از فعالیت اجتماعی جدا کرد» (زرین کوب، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۲).

ماهیت شعر پایداری (دفاع مقدس)

شعر دفاع مقدس و پایداری، برخلاف شعر کلاسیک، که اغلب برای تبیین احساسات و عواطف شاعر به کار گرفته می‌شود، به علت امتزاج آن با مضامین دینی و حتی اندیشه‌های عرفانی، رنگ حماسی به خود گرفته است. زیرا شاعر این دوره، با حضور در جبهه‌ها و صحنه‌های نبرد و آشنایی از صحنه‌های حماسه‌آفرین رزمندگان اسلام،

عشق و حماسه را با هم آمیخته و ضمن خلق مضامین و ترکیبات جدید ادبی، صورت‌های گوناگون صحنه‌های جنگ و حمایت‌های مردمی آن را به روشنی ترسیم نموده است؛ قیصر امین‌پور، در غزلی، احساس و عشق شاعری را با حماسه نبرد چنین آمیخته است:

گاز پی‌دا و گناه پنهانند	بازی آفتاب و بارانند
سرخوشانی که در سمعی سرخ	پای کوبان و دست‌افشانند
گر نسیمی ز سوی دوست رسد	باغی از برگ‌های لرزانند
برگ‌ها می‌روند شاد، ولی	زخم‌ها روی شاخه‌ها می‌مانند

(سنگری، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۴۷)

ارتباط حماسه با جامعه و حوادث تاریخی آن، از رویکردهای اجتماعی نظریه جامعه‌شناسی ادبی نیز هست. در اینجا با این افق، به معرفی برخی از جلوه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ادبیات پایداری می‌پردازیم:

دفاع از میهن اسلامی و وطن دوستی

میهن دوستی و دفاع از وطن، بنیادی‌ترین قلمرو موضوعی ادبیات پایداری (دفاع مقدس) است که به صورت فراگیر در اشعار شاعران وطن دوست به چشم می‌خورد؛ تطابق اندیشه‌های دینی و ملی، چشم‌انداز دلنشینی به شعر پایداری داده است؛ نمونه آن را در شعر رضا اسماعیلی مشاهده می‌کنیم:

خرم و سرسبز بمان تا ابد	ای وطن چلچله‌های نجیب
باز بخوان سوره «والنّازعات»	باز بخوان آیه «أمن یجیب»
فتح تو یک معجزه روشن است	«نصر من الله و فتح قریب»

(صالحی، ۱۳۵۹، ۱۵۶)

سلمان هراتی در مسروده‌های، مظاهر ملی و دینی وطن‌خواهی را به هم آمیخته و آمیزه‌ای از تفکرات ناب میهن دوستی را عرضه کرده است:
ای ایستاده در چمن آفتابی معلوم/ وطنم ... / ای توانایی‌ترین مظلوم/ تورا دوست دارم/
ای رویین تن متواضع ... / ای میزبان امام/ (هراتی، ۱۳۶۴، ص ۵۴)

بازتاب بخشی از حوادث اجتماعی - فرهنگی در پشت جبهه‌ها

یکی از برکات جنگ، به رغم همه ویرانی‌ها و آثار زیانبار آن، بسیج و اتحاد همگانی مردم در مقابل دشمن و تعاون و همدلی آنان در پاسداری از میهن اسلامی است؛ دفاع از وطن، نظام اسلامی، تحکیم مبانی اتحاد مردمی و مشارکت اقشار مختلف جامعه از جمله زنان در عرصه‌های جنگ و یا پشتیبانی از آن قابل توجه بود. زنان با شروع جنگ، با حضور در جبهه‌ها و پشت جبهه‌ها، اعم از پرستاری، مداوا، مددکاری‌های اجتماعی یا مبارزه مسلحانه با دشمن و رفتن تا مرحله شهادت، برای اولین بار وجهه اجتماعی و سیاسی خود را به طور کامل نشان دادند؛ این شکوه اجتماعی زن در شعر سپیده کاشانی چنین نمایان شده است:

بینی بیابان در بیابان قیس‌ها را لیلای حق‌پو، مریم معصوم ما را
با رشته تقوا، زنان گُرد میهن بافتند روز و شب طناب دار دشمن
چون باغبان لاله‌زار این بهارند سرسبزش را سر به سر همت گمارند
(کاشانی، ۱۳۷۳، ص ۲۳)

عبدالملکیان نیز از حضور زنان شیردل در جبهه و نحوه همکاری و مساعی آنان در کمک‌رسانی به رزمندگان چنین سخن می‌گوید:

مادر/ اینجا حضور ناب خدا جاری است/ اینجا همیشه فرصت بیداری است/ دیروز/ در هر دم آفتاب و آتش جبهه/ یک زن به سن و سال تو را دیدم/ کلمن به دست/ خط مقدم را/ از سنگری به سنگر دیگر می‌رفت/ گفتیم: سلام مادر/ چرخشی زد و به شوق

نگاهم کرد/ در التهاب گونه او/ قد کشید اشک/ گفتا: شهید شد/

(عبدالملکیان، ۱۳۷۴، ص ۱۰۸)

واقعه‌نگاری حوادث و صحنه‌های جنگ تحمیلی

حوادث تلخ و ویرانگر جنگ تحمیلی، به علت قرابت زمانی و حضور همگانی مردم در آن، برهنگان و بخصوص مورخان و منتقدان روشن است. اما طبیعی است که به علت گستردگی و فراگیر بودن جنگ، بسیاری از زوایای پنهان و زیر و بم اتفاقات جبهه‌ها و میادین نبرد، هنوز هم تصویربرداری و شناسایی نشده است. شاعران دفاع مقدس به علت حضور در جبهه‌ها و یا نزدیکی با آن، توانسته‌اند بسیاری از صحنه‌ها و حوادث جنگ را، با زبان ادبی بیان نمایند که مطالعه آنها در شناسایی فضای داخلی جنگ و جبهه‌های نبرد مدافعان اسلام بسیار مؤثر است.

احمد عزیزی در سروده‌ای، رزمندگان اسلام را به شاخه گلی تشبیه کرده، که چگونه در هجوم وحشیانه دشمن پرپر شده و به شهادت می‌رسند:

لشکر باد در چمن پیچید / من گلی بودم و شهید شدم

روح من، زخم چندین برداشت / زیر این شاخه ناپدید شدم

عزیزی در غزل زیر، به ترسیم چهره غمگین و غبارآلود آبادی‌های منطقه جنوب می‌پردازد که چگونه عرصه آماج و تاخت و تاز دشمن قرار گرفته، کودکان زیادی نیز مجبور به ترک خانه و کاشانه خود شدند و یا به شهادت رسیده‌اند:

واحه در دامان خود، ویرانی بسیار داشت

ذهن صحرائی‌شگان، از طرح بیخود عار داشت

قصه خون، رگ‌به‌رگ در سینه‌هاشان می‌تپید

هر گلو، در شهر شب، افسانه آزار داشت

کودکان عصر خون، در کوچه باروت و زخم

شیشه‌های چشمشان پژواکی از رگبار داشت

یک‌سخنگو هجرت‌پروانه‌ها را زین فلات

در سمینار سحر با برکه‌ها اظهار داشت

قاتل گلبرگ‌ها در دادگاه برگ و سُرَب

اعتراف قتل صد آلاله را اقرار داشت

در نیابد لحظهٔ سرخ شقایق را به خاک

آنکه در خودسوزی آلاله‌ها انکار داشت

(عزیزی، ۱۳۶۹، صص ۵۱-۵۲)

حوادث تلخ و ناگوار بی‌شماری از جنگ در ادبیات پایداری منعکس شده است؛ جریان بمباران عروسی یک خانواده (خرمشاهی، ۱۳۷۵، صص ۵۸-۵۹) و یا بمباران هولناک شیمیایی حلبچه (محمدی، ۱۳۷۴، ص ۶۶) و شلیک یک میلیون و سیصد و پنجاه هزار گلوله در پنج روز از سوی دشمن (گلمرادی، ۱۳۷۸، ص ۱۹۷)... که حاکی از واقعه‌نگاری اجتماعی و رویکردهای جامعه‌شناختی ادبیات پایداری است، بخش عظیمی از سیمای زمان جنگ را روشن می‌نماید.

انتقاد از سیاست‌های استکبار جهانی

از دیگر موضوعات اساسی که شاعران دفاع مقدس و شهدای جنگ تحمیلی به آن توجه کرده‌اند، سیاست‌های استعماری استکبار جهانی و سازمان‌های بین‌المللی همچون دفاع از حقوق بشر است که به قول حضرت امام خمینی (ره) ابزارهای سرکوب ملت‌های ضعیف به شمار می‌آیند؛ شهید علیرضا فیروزی، در انتقاد از سازمان به اصطلاح «دفاع از حقوق بشر» چنین می‌گوید:

«عید کریسمس بود/ برای آن دورترها/ از کشورهای بشردوست/ بابائوئل برای بچه‌ها/
عیدی آورده بودند/ مدافعان حقوق بشر!!/ این نزدیکی‌ها/ برای بچه‌های حلبچه/ اشک
و گاز و مرگ را/ هدیه فرستاده بودند!!» (نامه پایداری، ۱۳۸۷، ص ۵۳۷)

در شعر دفاع مقدّس، اغلب جلوه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دوران دفاع مقدّس ترسیم شده است. آنچه از فرآیند تغییر و دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی و ناهمسویی آنها با آرمان‌های شهدا بود، در اغلب سروده‌های شاعران دفاع مقدّس مشهود است؛ محورهایی که انقلاب را از مسیر اصلی خود بازمی‌دارد و راه را برای نفوذ سلطهٔ بیگانگان هموار می‌کند. اختلافات قومی، گسست‌های فرهنگی، کم‌رنگ شدن ارزش‌های دفاع مقدّس، دنیاگرایی و نفوذ فرصت‌طلبان و منافقان به نسج و پایه‌های مدیریتی کشور و ایجاد جوّ نارضایتی و ناامنی در جامعه و دامن زدن به اختلافات قومی از ترفندهای مخرب دشمنان و معاندان نظام اسلامی، مورد توجه شعرای دفاع مقدّس قرار گرفته است.

انتقاد از اختلافات و تفرقه‌های قومی در کشور

یکی از رویکردهای سیاسی دشمن، که از آغاز پیروزی انقلاب و جریان جنگ تحمیلی تا به امروز ادامه داشته، ایجاد تفرقه در بین مردم و دامن زدن به اختلافات قومی در سراسر کشور است. «درگیری‌های مرزی در استان‌های کردستان، سیستان و بلوچستان، خوزستان و ترکمن صحرا و برخی مناطق دیگر، موجب گردید که نیروهای نظامی کشور، بخصوص سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، با بحران‌های داخلی درگیر باشند و فرصت لازم را برای گسترش سازمان نظامی در خور نیابند» (منصوری لاریجانی، ۱۳۸۰، ص ۶۰).

حمید سبزواری با اشاره به نام‌لایمات سیاسی یاد شده می‌گوید:

آن یک که حکم فتنه از بیگانه دارد
دعوی گرد و فارس در این خانه دارد
و آن یک لوای ترکمن برمی‌فرازد
آهنگ ناساز جدایی می‌نوازد
بس خانه ویران می‌شود، بس خانمان‌ها
هر سو به نام ترک و گرد و ترکمان‌ها
برخاک می‌افتد نهانی، آشنایی
با تیشهٔ قومیت و ملی‌گرایی

(سبزواری، ۱۳۶۸، ص ۱۷۱)

سپیده کاشانی نیز، به نقش مخرب منافقان در ترور شخصیت‌های سیاسی و ایجاد ناامنی در کشور اشاره کرده، می‌گوید که خطر این دسته از آشنایان منافق‌صفت، سنگین‌تر از لطامات دشمن است:

ما را برادر، بیمی از خصم برون نیست

گر هست دردی، هان، جز از زخم درون نیست

باید که این زخمِ نهان با اشک شستن

باید که این سرِ نهان با خویش گفتن

باید که مولاوار سر بر چه برآریم

آنجا ز درد آشنا فریاد آریم

(کاشانی، ۱۳۷۳، ص ۲۷)

انتقاد از فرصت‌طلبان و سودجویان اقتصادی

در کوران جنگ تحمیلی، که مردم ما در صدد دفاع از میهن و مبارزه با دشمن بودند، عده‌ای از افراد سودجو نیز بی‌اعتنا به رنج و آلام مردم، در پی تأمین و انباشت مصالح و منافع مادی خود بودند و با ارتکاب انواع فسادهای مالی و اجتماعی، مصائب مردم را دوچندان می‌نمودند؛ سپیده کاشانی با اشاره به آنها می‌گوید:

باش تا غوکان ازین دریا روند هرکجا خواب و خور است، آنجا روند

شیرمردان سینه برسنگر زنند خوش‌نشینان دم ز خواب و خور زنند

چابکان در رزم با بیگانگانند خوش‌خوران در فکر آب و دانه‌اند

(همان، ص ۱۷۴)

علیرضا قزوه هم سیمای عافیت‌طلبان بی‌درد و به ظاهر متدین را چنین نشان می‌دهد:

«او در پاک کردن حساب مردم، مهارتی خاص دارد/ و از ولا الضالین همه ایراد می‌گیرد/
هر وقت جنگ جدی می‌شد/ به جبهه می‌رفت/ و یک تگار آب پرتقال تگری می‌خورد/
او از خدا چند هزار رکعت طلبکار است/ و خاطر خواه جیب‌های برآمده/ بی‌خبر از
همه‌جا/ برای بنیاد نبوت صلوات می‌فرستد/

سیاست‌بازان لرد مستضعف/ جیب‌برهای باجواز/ جیب‌برهای بی‌جواز/ غول‌های پوشیده در لباس مذهب /.../ خجالت هم چیز نایابی است /»

و قطعاً در چنین آشفته حال اجتماعی و غفلت نیروهای مذهبی، هجوم همه‌جانبه فرهنگی دشمن آغاز می‌شود:

«و باز همان آتش بود و همان کاسه/ و سان گلاسه/ کافه گلاسه/ و بستنی‌های هفت رنگ ایتالیایی/ کفاره این همه غفلت‌مان بود/ وقتی دندان عقلمان عاریه‌ای باشد/ باید هم عکس هنرپیشه‌ها را بزرگ کنند و .../» (قزوه، ۱۳۷۶، ۷۶)

آثار مخرب تهاجم فرهنگی در همه زمینه‌ها مشهود است. و حتی جامعه دانشگاهی و هنری را نیز تحت تأثیر خود قرار داده است:

«پسرخوانده‌های مایکل جکسون به دانشگاه می‌روند/ انیشتین بی‌خواب می‌ماند/ دیوار مسافرخانه‌های ناصر خسرو/ فرمول نسبیت را از برمی‌کنند.» (همان، ص ۸۷)

و یا:

«دانشگاه به کلیله و دمنه معتاد است/ معلم‌ها به رونویسی از تکلیف کبری اکتفا کرده‌اند/ و هنرمندان هم مرتب برای هم جادو و جنبل می‌کنند/» (همان، صص ۸۷ و ۸۰) و اینجاست که شاعر دفاع مقدس با دیدن شکاف‌های طولانی بین فرهنگ ایشار و شهادت و عادات بی‌هویتی و دنیاگرایی، آه و دریغ بلند سر می‌دهد:

مرا کشت خاموشی لاله‌ها	دریغ از فراموشی لاله‌ها
کج‌ارفت تأثیر سوز دعا	کج‌اینند مردان بی‌ادعا
کج‌اینند مستان جام‌الست	دلیران عاشق، شهیدان مست
همانان که از وادی دیگرند	همانان که گمنام و نام‌آورند

(همان، ص ۶۴)

اهداف جهانی و فراملی ادبیات پایداری

شاعران دفاع مقدس، براساس باورهای دینی و انسانی عمیق و در کنار اندیشه‌های میهن‌دوستی خود، با سایر ملل مظلوم و کشورهای ستمدیده جهان، از قبیل لبنان،

فلسطین، افغانستان و ... نیز همدردی کرده و به دفاع از آنان می‌پردازند؛ حمید سبزواری می‌گوید:

بحر جوشد از دل هر قطره خون شهید

مؤمنان گر جان فدا سازند، ایمان پرورند

نیست جز تأثیر ایثار بهستی سیرتان

آنچه را گردان حزب‌الله به میدان پرورند

رشحه خون شهیدان خدا عالم گرفت

هان بین با آنچه در لبنان و افغان پرورند

نغمه تکبیر غالب می‌شود بر تیغ و تیر

منکران، گو خون‌دل‌نوشند و هذیان‌پرورند

ما جواب خصم را در بدر و خیبر می‌دهیم

پاسخ نامرد را اینگونه مردان می‌دهند

(سبزواری، ۱۳۶۸، ص ۳۴۹)

مشفق کاشانی هم به اوضاع اسفبار ملت‌های مسلمان اشاره می‌کند که چگونه در سرزمین‌های اسلامی در آتش خونین استکبار و ایادی آنها به هلاکت می‌رسند:

مسلمین را کاروان در کاروان، بی‌خانمان

خانمان‌ها را به هر جا بی‌سر و سامان بین

در حریم قدس، بت‌ها را ز نو بر خاسته

در غریستان هستی، غربت قرآن بین

سال‌ها در شعله‌آه فلسطین سوختیم

حال این آتش که برمی‌خیزد از افغان بین

سرزمین بوسنی را غرقه در گرداب خون

وندر آن سنگ ستمگر، آسیاگردان بین

خاک خون‌آلود بوسنی را به آیین دگر

در هجوم کافران صرب خون‌افشان ببین

امت توحید را زین ماجرای دردناک

دست‌ها بر آسمان، چون مردم ایران ببین

(مشفق کاشانی، ۱۳۷۸، ص ۳۶)

آزادی قدس نیز از جمله اهدافی بود که رزمندگان دفاع مقدس برای تحقق آن بسیار مجاهدت کردند. زمانی که اسرائیل نقشه‌ خاورمیانه بزرگ را مطرح کرده و جنوب لبنان را اشغال نمود، «حضرت امام خمینی (ره)، با درایت تمام با طرح موضوع «راه قدس از کربلا می‌گذرد»، ضمن خشی کردن این توطئه، رزمندگان اسلام را برای ادامه جنگ مهیا ساختند» (دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۶، ص ۴۲). سبزواری می‌گوید:

هان وهان مفتاح لبنان نیست جز فتح عراق

کی توان بی نقطه آغاز بر آخر گذشت

این خدایی نفعه، روحی تازه در امت دمید

حکم فرمانی چو برگردان فرمانبر گذشت

(سبزواری، ۱۳۶۸، ص ۱۸۰)

مشفق کاشانی هم در این باره، می‌گوید که قدس برای رهایی، منتظر قدوم رزمندگان

اسلام است:

قافله سالار، در آ می‌زند بر سفر قدس صلا می‌زند

مسجد الاقصی، صف نور و نماز بر رهتان دوخته چشم نیاز

(کاشانی، ۱۳۷۳، ص ۵۷)

تهاجم فرهنگی و کم‌رنگ شدن ارزش‌ها و اهداف دفاع مقدس

«تهاجم فرهنگی عبارت است از تلاش هدفمند، سازمان‌یافته و برنامه‌ریزی شده یک فرد،

طبقه، یا ملت و دولت خاصی برای تحمیل باورها، ارزش‌ها، اعتقادات و رفتارهای

سلطه‌گرایانه خود به دیگران». (مجموعه مقالات فرهنگ، ایثار و شهادت، ۱۳۸۴، ص ۲۳۸). در دوران جنگ تحمیلی، دشمن و ایادی داخلی آن و یا افراد سودجو، از خلاء زمانی جنگ استفاده کرده، درصدد انحراف جریان دفاع مقدس از مسیر دفاعی و ارزشی آن برآمده و به سودهای کلانی نیز دست یافتند؛ رواج فساد اقتصادی، فرهنگی، بی‌بندوباری، و احتکار و فشار اقتصادی بر مردم، از آفات فرهنگی - اجتماعی زمان جنگ بود. این آفت بعد از سال ۶۸ با شدت بیشتری رواج پیدا کرد. شعرای دفاع مقدس نیز با توجه به اینگونه رویکردهای انحرافی در جامعه، احساس مسئولیت نموده و این اتفاقات بیرونی جامعه را بازگو کردند؛ «شاعر در تحلیل شاعرانه خود، ابزار جدید مبارزه را شکننده‌تر از ابزار نظامی و نیرنگ‌های نوین را خطرناک‌تر از نیرنگ‌های دوران جنگ و فتنه و آزمون جدید را دشوارتر از قبل می‌بیند». (سنگری، ۱۳۸۰، ص ۷۳).

حمید سبزواری با توجه به این خطرات مهلک اجتماعی و فرهنگی می‌گوید:

سایه مژگان ز غفلت پرده‌دار دیده شد

بینش ما در غبار سادگی پوشیده شد

باز هم در رهروی مفتون کژراهان شدیم

راست‌خواهی، راستی زین کاروان دزدیده شد

در لباس دوستی از پشت خنجر خورده‌ایم

خصم، در میزان خوش‌بینی، سبک سنجیده شد

بر دماغم بوی زنجیر اسارت می‌رسد

رشته‌های شرقی و غربی به هم تابیده شد

(سبزواری، ۱۳۶۸، ص ۳۴)

او، همچنین، به ترفندهای استعماری دشمن اشاره کرده و به ما گوشزد می‌کند:

طفل استعمار را باید به طفلی سر برید

این حرامی در حرم ازامام اگر زاییده شد

خواجه بر خاک شهیدان پایه ایوان نهاد

انعطافی ز انتقام ما مگر نشنیده شد

(سبزواری، ۱۳۶۸، ص ۳۴۱)

«مسائل جامعه کنونی ما بسیارند؛ فقر، تورم، رشوه خواری، اختلاس، انحرافات و آشفته‌گی‌های اجتماعی و سازمانی، کاهش وحدت و انسجام، کاهش پای‌بندی‌های مذهبی، دلسردی، بی‌اعتمادی... (رفیع پور، ۱۳۸۴، ص ۱۵۷).

در پی فرآیند تغییر ارزش‌ها در جامعه، شاعر پایداری، با قلبی آکنده از حسرت و درد، وضع نابسامان جامعه را ترسیم می‌کند و این‌گونه مردان دنیاگیر و غافل را آماج انتقادات تند خود قرار می‌دهد:

ماجرا این است: کم‌کم کمیّت بالا گرفت

جای ارزش‌های ما را عرضه کالا گرفت

احترام «یاعلی» بار دیگر چاک خورد

خطبه‌های آتشین متروک ماند و خاک خورد

اندک‌اندک قلب‌ها با زرپرستی خو گرفت

در هوای سیم و زر گنیدید و کم‌کم بو گرفت

(حسینی، ۱۳۷۳، ص ۷۶)

گاهی، بی‌اعتنایی به ارزش‌های دفاع مقدّس و رشادت جانبازان و رزمندگان تا به آن حدّ رسیده که نگاه‌های تحقیرآمیز جانشین نگاه‌های تحسین‌آمیز گذشته شده، و عدّه‌ای با بی‌اعتنایی و سُخره از کنار این دلیرمردان مقاومت عبور می‌کنند:

«امسال تا کسی‌ها به پاهای قطع شده/ با دنده چهار/ احترام می‌گذاشتند/»

(قزوه، ۱۳۷۶، ص ۶۸)

گاهی، شاعر، به صراحت کم‌رنگ شدن خون شهدا را فریاد می‌کند:

چند روزی است که از غربت باغ

علف هرزه صنوبر شده است

روزگاری است که از وهم نقاب

دل آینه مکرر شده است

لاله در گوش گل نرگس گفت: «پای چشم شهدا تر شده است»

(کاکایی، ۱۳۷۵، ص ۵۷)

از آنجا که شاعر برای تحقق ایده‌های انقلابی و اصلاح وضع موجود چاره‌ای
نمی‌بیند، فریاد بی‌پناهی سر می‌دهد:

داد زد: چرا کسی به دادمان نمی‌رسد

دست‌های عاشقانه تا دهانمان نمی‌رسد

داد زد: تمام چیزهای خوب از آن شماست

نان و عشق و گل چرا به دیگران نمی‌رسد؟

گفت: ای خدای مهربان! به من بگو چرا

حرف‌های ما به گوش آسمان نمی‌رسد؟

(قزوه، ۱۳۷۵، ص ۳۳)

و در پایان با یاد خاطره‌های دلنشین خود از یاران جبهه، حسرت بی‌پایان فرو می‌رود:

... بر شانه خونین تان یاران! یک بار دیگر بوسه خواهم زد

بر شانه خونین تان عطر تابوت‌های یاسمین مانده است

ز آنان برای ما چه می‌ماند؟ یک کوله‌بار از خاطرات سبز

از من ولی یک چشم بارانی، تنها همین، تنها همین مانده است

(همان، ص ۱۰)

نتیجه‌گیری

شعر پایداری (دفاع مقدس)، آمیزه‌ای از عشق و ایثار و جانبازی‌های دلاور مردان
عرصه‌های هشت سال دفاع مقدس است که مهمترین ویژگی آن درونمایه اعتقادی و
اجتماعی قرار است.

شاعران ادبیات پایداری که نزدیک به حوادث و صحنه‌های گوناگون جنگ بودند،
فارغ از هرگونه احساسات ادبی کلاسیسم، براساس باورهای اعتقادی خود به ترسیم
سیمای روشنی از حوادث و جریان‌ات تاریخی جنگ، حوادث پشت جبهه‌ها، فرآیند

بعدی جنگ و آفات و نشانه‌های تزلزل ارزش‌های دفاع مقدس و هجوم فرهنگ‌های مخرب دنیاگرایی و غرب‌زدگی می‌پردازند.

مهمترین محورهای اجتماعی - فرهنگی که در شعر پایداری انعکاس یافته، عبارتند از:

- الف - میهن‌دوستی و دفاع از سرزمین اسلامی و دفع تجاوز دشمن؛
 ب - ترسیم روشنی از حوادث گوناگون جنگ در جبهه‌ها و یا پشت جبهه‌ها؛
 ج - بررسی و پرداخت دقیق مشکلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کشور که به دست سوجدویان اقتصادی و یا معاندان نظام ایجاد می‌شود؛
 د- طرح اندیشه‌های فراملی و همسویی با ملل مظلوم و ستمدیده جهان؛
 هـ - مخالفت با استکبار جهانی و معرفی آن به عنوان دشمن اصلی ملت‌های ضعیف؛

و- اظهار نگرانی از کم‌رنگ شدن ارزش‌های دفاع مقدس و گوشزد نمودن آن به مردان و مسئولان کشور، که همگی ترسیم روشن و گویایی از اوضاع و سیمای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دوران دفاع مقدس است که با زبان ادبی نشان داده شده است.

منابع و مأخذ

- ۱- آدرنو و دیگران؛ (۱۳۷۷)، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات، گزیده و ترجمه: محمدجعفر پوینده، تهران، انتشارات نقش جهان.
- ۲- آل احمد، جلال، (۱۳۵۸)، نامه‌ها (جلال آل احمد و اعراب و اسرائیل)، تهران، [بی‌نا].
- ۳- اکبری، منوچهر، (۱۳۷۷)، نقد و تحلیل شعر دفاع مقدس، تهران، سازمان مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی.
- ۴- بوتول، گاستون، (۱۳۷۴)، جامعه‌شناسی جنگ، ترجمه هوشنگ فرخجسته، تهران، نشر علمی و فرهنگی.

- ۵- خامه خونین عشق، (۱۳۶۸)، ستاد امور جنگ، تهران، وزارت ارشاد اسلامی.
- ۶- موسوی گرمارودی، سیدعلی، (۱۳۷۵)، گزینه اشعار موسوی گرمارودی، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی، تهران، انتشارات مروارید.
- ۷- داد، سیما، (۱۳۸۳)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران، انتشارات مروارید.
- ۸- دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، (۱۳۶۶)، خط توطئه، تهران، انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- ۹- ذوالفقاری، محسن، (۱۳۸۱)، اصول و شیوه‌های نقد ادبی، اراک، انتشارات کتیبه.
- ۱۰- رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۸۴)، توسعه و تضاد، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- ۱۱- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۹)، نقد ادبی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۲- سبزواری، حمید، (۱۳۶۸)، سرود سپیده (دیوان شعر)، دفتر دوم، تهران، مؤسسه کیهان.
- ۱۳- -----، (۱۳۷۳)، کاروان سپیده، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۴- سنگری، محمدرضا، (۱۳۸۰)، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، تهران، انتشارات پالیزان.
- ۱۵- صالحی، سیدعلی، (۱۳۷۷)، فرستادگان روشنایی، تهران، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۶- عبدالملکیان، محمدرضا، (۱۳۷۴)، ردپای روشن باران، تهران، نشر دارینوش.
- ۱۷- قزوه، علیرضا، (۱۳۷۶)، از نخلستان تا خیابان، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۸- کاشانی، سپیده، (۱۳۷۳)، هزار دامن گل سرخ، تهران، حوزه هنری بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۱۹- کاشانی، مشفق، (۱۳۷۳)، سرود سرخ بهار، تهران، نشر حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

- ۲۰- کاکایی، عبدالجبار، (۱۳۷۵)، حتی اگر آینه باشی، تهران، اهل قلم.
- ۲۱- _____ (۱۳۸۰)، بررسی تطبیقی موضوعات پایداری در شعر ایران و جهان، تهران، انتشارات پالیزان.
- ۲۲- کافی، غلامرضا، (۱۳۸۱)، دستی بر آتش (شناخت شعر جنگ)، شیراز، انتشارات نوید شیراز.
- ۲۳- گلمرادی، شیرین علی، (۱۳۷۸)، اهتزاز پیشانی، تهران، انتشارات معاونت تبلیغات و انتشارات نیروهای مقاومت بسیج.
- ۲۴- مجموعه مقالات فرهنگ، ایثار و شهادت، (۱۳۸۴)، نویسندگان، تهران، انتشارات قلم نفس.
- ۲۵- محمدی، جلال، (۱۳۷۴)، قبیله خورشید، تبریز، ستاد برگزاری کنگره بزرگداشت سرداران شهید آذربایجان.
- ۲۶- معلم دامغانی، علی، (۱۳۸۵)، رجعت سرخ، تهران، انتشارات سوره مهر.
- ۲۷- منصوری لاریجانی، اسماعیل، (۱۳۸۰)، تاریخ دفاع مقدس، تهران، انتشارات اسلیمی.
- ۲۸- نامه پایداری، (۱۳۸۷)، مقالات اولین کنگره ادبیات پایداری، به کوشش دکتر احمد امیری خراسانی، تهران، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس.
- ۲۹- هراتی، سلمان، (۱۳۶۴)، از آسمان سبز، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۳۰- _____ (۱۳۷۶)، دری به خانه خورشید، تهران، انتشارات سروش.

Sociological Trends in the Poems of Scared Defense

Hossein Novin, Ph.D
University of Mohaghegh Ardabili

Abstract

Eight years of Iraq Imposed war and the Scared Defense of the people had immense effect in various areas of art and literature, especially on the poetry of the Scared Defense. The poetry of the Scared Defense which contained themes of perseverance, to fight against enemy, to protect cultural and religious values as well as national beliefs, to preserve the country's freedom and independence reflects most of the events and realities of the war through its literary devices. Its study makes us familiar with significant parts of our contemporary history of the country. Parts of the sociological tendencies of this kind of literature are reflected in the ways the people of the country showed their patriotic behaviors, their defense of their Islamic system, their fight against internal and external enemies of the country and finally their sympathy with other oppressed nations.

Key words: Literature of Perseverance, Scared Defense, poetry, Sociological trends.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی